

הרב ארי יצחק שבט

הופיע בספר "מאורות ליהודה" – ספר יובל לכבוד הרב יהודה פליקס

(ערך: הרב ד"ר מ' רחימי), אלקנה תשע"ב,

עמ' 343-362

איגרת הרב קוק בנושא תלמוד תורה לנשים – בדיעבד שהוא לכתחילה

אנו מתכבדים לפרסם כאן לראשונה¹ איגרת שבה מתייחס מרן הרב קוק בצורה מעניינת וחדשנית ללימוד תורה לנשים ואף לגברים.² האיגרת כתובה לבתו הבכורה פרידא חנה³ ולבנו יחידו, הרב צבי יהודה, בצעירותם:

- 1 פרסמתי ציטוטים מהאיגרת במאמרי "נפש האשה וחינוכה בכתבי הראי"ה קוק על פי מקורות חדשים בכתביו", צוהר יח (תשס"ד), עמ' 119–130, ולאחר מכן הובאה מקצתה אצל א' רוזנק, הרב קוק, ירושלים תשס"ז, עמ' 95 ו-251, ואצל ח' קהת, "נשים – מהותן, ייעודן ודרך חינוכן במשנת הרב קוק", אקדמות כב (תשס"ט), עמ' 52. לכבודו של מורי ורבי וידידי הרב ד"ר יהודה פליקס שליט"א, שעשה כה רבות לחינוך בנות ישראל, אני מתכבד לפרסם כאן לראשונה את האיגרת במלואה.
- 2 כמובן, מדובר כאן בחלק קטן מתפישתו השלמה של הרב קוק בנדון, ואי אפשר ללמוד משנה שלמה מאיגרת בודדת הכתובה לאדם מסוים ובמצב מסוים. להשלמת התמונה, ראו את מאמרי "נפש האשה וחינוכה בכתבי הראי"ה", (לעיל הערה 1); ר"ש אבינר, "ערך האשה והתכונות המאפיינות אותה", שירת עלמות, ירושלים תשס"ד, עמ' 17–31; הרצב"י קוק, "לימוד אמונה לנשים", שם, עמ' 254; ח' קהת (לעיל הערה 1), עמ' 39–60.
- 3 פרידא חנה, בתו הבכורה והיחידה מאשתו הראשונה של הרב קוק, אלטה בת-שבע, היא ה"אנונימית" ביותר מילדי הרב. היא נולדה ב"י בטבת תרמ"ח בפוניבז', זמן קצר לפני הכתרת הרב כרבה של זיימל, וכשנתייממה מאמה בגיל שנה וחצי, עברה לגור אצל סבה, האדר"ת. סיפר לי ר"א זק"ש בריאיון בכ"ד בניסן תשע"א, שגם לאחר נישואיו השניים של הרב זצ"ל, המשיכה פרידא חנה לגור אצל סבה, אך בשלב מסוים, חזרה לגור עם אביה ואחיה ואשתו השנייה, רייזא רבקה, בת הדודה של אמה. אצל ר"ש אבינר, רבנו, ירושלים תשס"ד, עמ' 11, מופיעה תמונה שלה עם אחיה ועם האחיות בתיה-מרים בבויסק תר"ס. בתמוז תרס"ד, עוד לפני שעלה הרב ליפו, הוא כותב בבויסק אל פרידא חנה, בת השש עשרה, כשהיא גרה אצל סבה האדר"ת, חמיו הראשון של הרב, בירושלים (הוא עלה באדר תרס"א), יחד עם דודיה, ראו באגרות הראי"ה קוק, אוצרות הראי"ה ב (ערך: ר"מ צוריאלי), ירושלים תשמ"ח, עמ' 1245, וכן בגנוי הראי"ה (ערך: רבי"צ שפירא), חמות"ד, עמ' 70. אף האיגרת הזאת כנראה נכתבה אליהם כשהיו בבית הסבתא (האדר"ת נפטר שנתיים לפני כן בשנת תרס"ה), ראו רוזנק (לעיל הערה 1), עמ' 95. הרב משבח אותה בהמשך כאן כ"בעלת) דעה ובעלת) רגש", וכך אישר לי ר"א זק"ש ששוחח עמה כמה פעמים, וזוכר אותה כאישה "מוכשרת ביותר עם זיכרון פנומנלי", ומלומדת מאוד בקודש ובחול. הוא אף הזכיר שהרצב"י קוק היה עומד בפניה בכבוד כשנכנסה לחדר. באוצרות הראי"ה (שם), עמ' 1249, משבחה אביה ש"בלשונו הקדוש והאהוב אשר ב"ה הנך בקיאה בו". על פי ש' רז, מלאכים כבני אדם, ירושלים תשנ"ד, עמ' 325, היא התחתנה בתמוז תרס"ז עם אחד מהדודים הללו שגרה אתם, ר' ישראל שמעון רבינוביץ-תאומים, בנו של האדר"ת (שהוא כאמור גם גיסו של מרן הרב קוק). הוא היה מבוגר ממנה בחמש שנים, ובתקופה מסוימת היה מזכיר ישיבת מרכז הרב, עד שנאלץ להתפטר בעקבות סכסוך עקרוני, חינוכי ואישי שהיה לו עם הרצב"י והרי"מ חרל"פ, ראו מאמרי, א' שבט, "לכירור החלטתו של הרב קוק לצמצם את הזונו ללימוד מחקר-מדעי בישיבת 'מרכז-הרבי'", טללי אורות טו (תשס"ט), הערה 115, ואצל רבנו, שם, עמ' 80. לימים הוא עבר להיות ממייסדי העיר בת-ים וראש העיר שלה. הרבנית צפורה פרום, נכדתו של הרב קוק, בריאיון מ"ב בחשוון תשע"א, זוכרת את דודתה פרידא חנה כאישה רגישה במיוחד שחיה בנפרד מבעלה בשכונת רחביה בירושלים, ולא נולדו להם ילדים. אמנם, למרות שלא מדובר על הוכחה חותכת, מצאתי צילום בבית הרב קוק המראה אותם משולבות ידיים, כשבעלה נראה ללא ספק מעבר לגיל 56 (עת היותו ראש העיר ותושב בת ים), אז כנראה שלא היה נתק מוחלט ביניהם, אף בתקופה שחיו בנפרד. בשלב מסוים היא למדה להיות נגנת (אולי בוינה? ולפי ר"א זק"ש, מורה), ולא הייתה קשורה במיוחד עם המשפחה, לא השתתפה אתם בליל הסדר או בשמחות וכדומה. היא נפטרה בכ"ג בתמוז תשכ"ח, בהיותה בת שמונים, ונקברה בקרבת משפחתה ב"גוש הנביאים" שבהר הזיתים. בעלה, שנפטר חדישים אחריה, נקבר בסנהדריה סמוך לאחיו. משני רבנים ותיקים ומקורבים ביותר לרב צבי יהודה קוק שמעתי ש"היו לה כמה משברים" ור"צ טאו אף אמר לי שיש להיזהר מלהסיק מסקנות חינוכיות כלליות מהאיגרת הזאת שלדעתו נכתבה לבתו בנסיבות סובייקטיביות הקשורות למשברים שלה. בשיעור הוא אף הדגיש בתוקף: ש"אי אפשר לקחת את [האיגרת] הלכה למעשה". ברם במחילת כבודו לעניות דעתי, למרות השאלה מדוע לא פרסם הרב קוק את הרעיון הזה יותר לציבור הרחב (אף על פי שנגע בנושא, ראו הערה 47), בכל זאת, הכלליות והאוניברסיטיות שבדברי הרב באיגרת מדברות בעד עצמן, שהן מכוונות להבנת החינוך של כלל בנות ישראל בשלבים השונים של הבריאה, ולא לבת זו או אחרת. כן מוכח מדבריו בהמשך ליד הערה 6 שהוא אף מצפה מילדיו שילמדו את הדברים הללו לאחרים (!), וכן ממה שכתבנו ליד הערות 59–62 בהמשך. נוסף על כך ראינו שהחיים הטראגיים של פרידא חנה אכן כללו משברים רבים, אך הם היו בעיקר לאחר נישואיה, לא בשלב כתיבת האיגרת הזאת, ואינם קשורים כלל לנושא של לימוד תורה לנשים. בנושא זה הזכיר רוזנק, שם, עמ' 251, שפרידא חנה נמשכה ללימודים, וממכתבים אחרים (למשל מ' בכסלו תר"פ [טרם פורסם] מתברר שאף עודדה את אחותה

עה"ק יפו ת"ו ב' שבט תרס"ז⁴

בי"ה

בני ובתי אשוני עיני, יחיו ברב טוב.

קימוצי במכתבים מפני רפיון ידי מפני עניי טרדות שונות, שאינם כפי תכונותי וחפצי הפנימי, שאינם שייכים כלל לרוחי, וביד חזקה הנם מתפרצים לגבולי, ומבקשים את תפקידם ממני, מאיש שאינו יודע אותם ולא חפץ לדעתם- הם הגיעו גם אליכם ילדי החביבים, להסב לכם מורת רוח ממיעוט כתיבתי.⁵ אתם כבנים אהובים, תסלחו. אדמה שתכירו כמה לבבי חפץ למלא רצונכם בכלל, ובפרט הרצון האידיאלי שלכם, להתענג בדברי, לחשוב אודותם, ואולי גם ללמדם.⁶ אבל המצב הסובב, יגרשני לפעמים תכופות מבית תענוגי, ונפשי קוטה לתשועת ד' ששיב לי ששון ישעי⁷ ויזמין לי רוח ומצב הגון למשאת נפשי.⁸

חביבי נפשי, איני חפץ לקבוע לכל אחד מכם מכתב בפני עצמו כי הדברים הרוחניים שהם עיקר יסוד קצת האורך שמכתבי יכולים לסבול, המה תמיד ראויים להיות משותפים באיזה צד לשניכם.⁹ הדעה היא כוללת, לא תדע חלוקי מין, זולת הפרטים המסתעפים, שבהם יש כדי חלוקה לכל אחד לפי ערכו, ולכל מין לפי צביונו. ואנכי, ע"פ רוב הנני משתמט מן הפרטים, ומבקש לאחוז בכללי הרעיונות, העומדים בצורה כהה בנפשו של כל אחד ממנו, אלא שרוב בני אדם, מתעצלים לגלות את המסך שבקרנם, למען ידעו מה גדול הוא האוצר החי שבנשמתם. ואנכי והדומים לי בדעה, הננו בכל זמן ובכל מקום משתדלים כפי היכולת, לגרש את העצלות הזאת,¹⁰ המונעת מאלפי רבבות בני אדם להאיר את זיו החיים שלהם, את העושר והטוב שבקרנם, וללכת בשביל כך בדרכי חשך של קטנות,¹¹ של שנאה, קנאה ותחרות, מה שמוסיף לחנק עוד יותר את אור החיים הבהירים והטהורים. על כן אין החלוקה מדודה אצלי בטפחות, ובי"ה ששניכם הנכם, כל אחד לפי ערכו, בעלי דעה בעלי רגש, ואם מעט או הרבה, אבל מורגלים בי"ה לראות ולשמע, לפחות חפץ פנימי של חי יושר, של טהרה צדק ואהבה כוללת. ומי שאלה הנטעים הטובים קלוטים בנפשו, כבר מוכן הוא לשמע הדברים, יותר רמים ונשגבים הרבה מההרגל השוקי. התבונה הפנימית אינה נמדדת במדת העלים או הספרים,¹² כי אם בתכונת הרצון של הטוב¹³ החי בתוך הנשמה פנימה. ודאי ימצאו דברים שהם יותר מיוחדים לאחד לאחת

בתיא מרים ללמוד ולשמע שיעורים. על כן, נראה שהתוכן וההזכרה של האיגרת מתאימים ביותר לבנות רבות בישראל המתעניינות או זקוקות היום ללימודים, וחשוב לפרסמה.

4 ר"צ טאו הזכיר בשיעור שהם היו קצת לאחר גיל בר מצווה, והרב צבי יהודה חגג בר מצווה בניסן תרס"ד. נוסף על כך ציין הרב טאו שהאיגרת נכתבה בתקופה ששני ילדיו הגדולים היו בירושלים והרב היה ביפו. הרב צבי יהודה עבר מיפו ללמוד בישיבת תורת חיים בירושלים בשנת תרס"ו, בהיותו בן 15, ופרידא חנה הייתה כבת 19 (היא הייתה מבוגרת ממנו בכמעט ארבע שנים וחצי). עם זאת, מאז שהיא התחתנה בתרס"ז הרב כותב לה ביחד עם בעלה/גיסו, ראו אוצרות הראי"ה (שם), עמ' 1247-1249, ובגנזי הראי"ה (שם), עמ' 107-111.

5 הרב משיב באיגרת למכתב ילדיו (אינו בדינו) המתייחס לחוסר כתיבתו של אביהם אליהם, ובעיקר, כמשתמע בהמשך, לשאלת פטור הנשים מלימוד תורה.

6 ללמוד לאחרים. יש כאן הוכחה שדברי הרב אינם סובייקטיביים רק לבתו אלא מתאימים לכלל בנות ישראל, ראו לעיל בסוף הערה 3.

7 על פי תהלים נא, יד.

8 על פי יחזקאל כד, כה.

9 חוץ מכאן לא מצאנו בכל איגרות הראי"ה שכותב הרב לשני הילדים הללו ביחד. ראו לעיל הערה 4, שבסוף השנה פרידא חנה התחתנה ומאז כותב הרב אליה יחד עם בעלה.

10 עצלות מלגלות את האוצר האלוהי החי בקרנם.

11 ראו הראי"ה קוק, אורות הקודש ג (ערך: ר"ד כהן), ירושלים תשכ"ד, עמ' קמו, שהתעסקות יתר של אנשים רבים בפרטיותם במקום להתחבר לכלליות, היא שמורידה אותם לעומק הקטנות.

12 הרב נוגע כאן בנקודה המרכזית שהוא עומד להביע בהמשך האיגרת.

13 בדומה לכך, ראו הראי"ה קוק, איגרות הראי"ה א (ערך הרב צבי יהודה קוק), ירושלים תשל"ז, עמ' רית-ריט, שמטרת החינוך הישראלי היא לגלות את הטוב ואת היושר הנמצאים בטבע האדם, ולא להקיף חומר וידע כהכנה למלחמת החיים.

מכם,¹⁴ אבל התועלת יוצאת מהדעה המקפת שאת שני העולמים, של האח והאחות, וזאת תאחד את צורת המכתבים.¹⁵

ההבדל, בתי היקרה, העיקרי שבין הנפשות של האישה והאיש, הוא רק ביחש אל צורך הלימודים. הספרים¹⁶ אינם מצד עצמם מזון טבעי לרוח האדם. הנם, הטובים שבהם סמי מרפא לאדם שכבר נחלה משנות קדם,¹⁷ "כי אני ד' רופאך".¹⁸ הרגש הפנימי הבריא, היוצא בטבעו הטהור על ידי חינוך בלתי נשחת, צריך הוא ללמד את האדם מה שיש בו די.¹⁹ הלב והמוח אינם מפסיקים את עבודתם אפילו רגע אחד בחיים, וכשהם ישרים, כל עבודתם²⁰ הטבעית והתמידית היא לימוד ותורה.²¹ ירדנו אמנם הרבה, נתעוותו המעשים, ונתדלדלו החיים,²² אם לא יתקוף החולי החומרי את כל בני האדם²³ שלא יוכלו לנהל את הסדרים הפיזיולוגיים שלהם בלא רופאים ורפואות מלומדות מן הספרים ומן ההשערות הבלתי בטוחות. אבל הרוחניות שבנו באה בכללה לזה המצב האומלל.²⁴ אנו מוכרחים לכלוא את ילדינו האהובים, משחר טל ילדותם, שעות רבות בכל יום, בחדרים בבתי ספר, לקשרם אל הספרים ואל האותיות,²⁵ כמו שאנו מוכרחים להכניס את החולים אל חדרי המשכב ואל תאי השמירה²⁶ הקשים של הרפואה הלימודית.²⁷

צדקה עשה הקב"ה עם עולמו, שחנן את האישה בינה יתירה מן האיש²⁸ על ידי מה שחושה הביתית הוא יותר עמוק, אף על פי שמצד זה דווקא אינו כל כך מתרחב כלפי חוץ. אין תועלת לאשת חיל להיות צופיה הליכות עולם של שרים ומלכים ומלחמותיהם האכזריות, שהם הוסיפו גם כן פרקים רבים בספרים, ויוסיפו להרבות עבודה לילדים הרכים,²⁹ להיקשר עוד יותר אל הכלוא, ובמידה לא מועטת להכניס ברוחם זוהמא של רצח ושנאת הבריות שמביא להחשיך את זוהר החיים.³⁰ אשת חיל פטורה

- 14 מפורש בתחילת הפסקה הבאה שעיקר האיגרת מופנה כלפי בתו פרידא חנה.
- 15 יש כאן רמז שהמכתב נכתב סמוך למעברו של הרב צבי יהודה לירושלים (לעיל הערה 4), והרב מקדים כאן הקדמה שמתכנן לכתוב איגרות משותפות לשניהם. ברם כל האיגרות שהתפרסמו לעת עתה מהרב לרב צבי יהודה מאותה תקופה הן לו לבדו ולא לאחותו, ראו הרב נריה גוטל, מכותבי ראיה, ירושלים תש"ס עמ' 174, וטרם פורסמו איגרות נוספות שייחד הרב לשניהם ביחד. ייתכן שהרב צבי יהודה היה גר בישיבה ופרידא חנה גרה אצל סבה, וממילא נשמרו רק אגרות הרב שהשיב למכתבי בנו שכתב בנפרד.
- 16 הכוונה אף לספרים הטובים ובמיוחד לימוד תורה, כפי שיבואר בהמשך.
- 17 מאז הגירוש מגן עדן.
- 18 שמות טו, כו.
- 19 לעיל הערה 13.
- 20 לכן הסתפק הקב"ה בגן עדן בציווי "לעבדה ולשמרה", בראשית ב, טו, ללא צורך במצוות נוספות.
- 21 כי הם חיינו ואורך ימנו. כך אמרו חז"ל: "אברך את ה' אשר יעצני אף לילות יסרוני כליותי" (מזמור טז, ז). ר' שמואל בר נחמן היה פותרו באברהם, דאמר ר' שמואל [בר נחמן] אב לא לימדו, רב לא לימדו, ומי לימדו, הקב"ה, דתני ר' שמעון בן יוחי מלמד שזימן לו הקב"ה שתי כליות, והיו נובעות חכמה ודעת" (מדרש תהלים, ערך: ר"ש בובר), ירושלים תשכ"ח). כלומר הטבעי הקב"ה את התורה בתוכנו, ומלכתחילה לא היה צורך למתן ספר תורה.
- 22 החיים הטבעיים נתדלדלו ונחלשו ברוחניות ובחומריות גם יחד. ראו רמב"ם, מורה נבוכים (תרגום: ר"י קפאח), ירושלים, תשל"ז, פרק ג, יב, שפגמו הרוחניים של האדם מביאים להרגלים רעים המזיקים גם לגופו וגם לרוחניותו. כך הסביר רבי עובדיה ספורנו, כונת התורה (ערך: ר"י קופרמן), ירושלים תשנ"ד, פרק ד, עמ' יח-יט, את קיצור שנות חיי האדם, קודם בחטא הראשון, ושוב בעקבות דור המבול.
- 23 כלומר מבחינה פיזית רוב אנשים, אך לא כולם, אכן זקוקים לטיפולים רפואיים מלאכותיים.
- 24 מבחינה רוחנית כל האנשים, ללא יוצא מן הכלל, זקוקים לטיפול מלאכותי של ספרים ולימוד חכמה כדי להגיע לאותה בריאות רוחנית שאמורה להיות טבעית.
- 25 תלמידו של מרן הרב קוק, הרב הנזיר הרב דוד הכהן, משנת הנזיר, ירושלים תשס"ה, עמ' נב, כותב רעיון דומה להפליא: "ספרים רבים לא היו איתם (הנביאים) הרי לא היו זקוקים לאוצרות ספרים, כמו ספרי הש"ס והפוסקים ונושאי כליהם. כל זה המשא של ספרים וניירות, המלעיטים את הנפש בנייר, והמסחחים את הדעת מן המרומים והנעלה טוהר שמי ה', לא בזה יתגלה ותחיה רוח הנבואה, אלא בתורה שבעל פה, בלימודים בהרים וגבעות, על פני שדות קודש, למראה טוהר שמי ה'".
- 26 בידוד רפואית, לפי המשל.
- 27 המלאכותית, שאינה טבעית.
- 28 בבלי, נדה מה ע"ב, שנתן הקב"ה בינה יתירה באשה יותר מבאיש.
- 29 הרב מגלה כאן חוש הומור סרקאסטי.
- 30 הסקרים מראים עלייה תלולה בפשע של נשים בעולם המערבי, גם בעברות שתמיד היו שייכות לחלוטין לגברים. ראו C. Sileo, "Crime Takes On A Feminine Face", <http://tinyurl.com/3616guc>

היא מכל הקטסטרופה הזאת,³¹ היא נוצרה להיות צופיה הליכות ביתה לפרש כפה לדל ואביון, להלביש ביתה שני,³² למען לא תירא משלג, לעשות מרבדים שש וארגמן. ואלה המעשים - יפים הם, נעימים הם, וריח לבנון ואידיאליות קדושה וטבעית מקיפים מכל צד.³³ אם היו החיים בריאים ושלמים, לא היה צורך אל השלמת התכונה הביתית היפה והענוגה, לשום לימוד כלל.

אמנם כל כך נלקו החיים, כל כך אבד הלב הטבעי הישר שבאדם את הרגשתו, עד שאינו יודע איך למצוא את מנוחתו בהאוהל השאנן והשלו, שהוא כולו חסד אהבה ונדבה. לפי ערך הנפילה, הננו צריכים לתמוך גם בידי בנותינו על ידי הרחבת הלימודים,³⁴ אבל חלילה לה לבת עדינה הנועדת להיות אשת חיל באמת,³⁵ וביותר בת ישראל שהאוהל הפנימי שלה עומד להיות מקדש קודש, להחליף את עולמה החי, על הספרים, את המזון על סמי המרפא.

החוג הרחב של החברה האנושית, שהאיש קרוה לפי תכונתו לפי מעמדו הפיסיולוגי והפסיכי לעבודתו, הוא כבר כל כך חשוך עד שמבלעדי מאורות מופעים מן העליון, ובכלל מן חוץ להחיים,³⁶ לא יוכל לחדור לתוכו גם קו אור אחד. הוא כל כך חולה, עד שמזונו הוא סממניו, ולבושו חבישת שבר עצמותיו, הוא חייב ללמד, וצריך ללמוד. וכל מה שישקוד יותר על רפואתו, כה ילך ויתקדם עד שברבות הימים ישוב לאיתנו וחי חיי עדן כפי התכונה השלמה והקדומה, עולם שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים.

אבל העולם הפנימי, שהוא גדול ורחב גם כן למי שמסוגל להביט אל רבבות פרטיו המשמחים ומענגים כל נפש ישרה, הוא עודנו עומד ביחוד בישראל קרוב לטהרתו ואשרו הטבעי. והמהומה האירופית שכלאה גם כן את הבנות בכלא דמתקרי בית הספר, למבחר ימי עלומיהן, גורמת היא לגדל דורות חלשים ברוח ובגוף. מצד שני הצדדים שכלה בקרבם הַזיק האחרון של טבעיות קדשות וישרה, וממילא כשהבת הכבודה שכבודה פנימה באהלה, פנימה בחדרי לבבה, ששם יש עולם חי מלא ועדין משוכלל ומתוקן, מעין עולם הבא, היא שוכחת את ערכה,³⁷ או אכזריות טיפשות של גאוה-רמיה של הוריה משכיחות אותו ממנה, ומבקשים רק דוקא ללמדה כמובן בקביעות, לקשרה אל החדר, אל בית המרפא, אל הספר, הרי הוא כאילו מלמדה תפלות.³⁸

31 הנשים איבדו את הרוחניות הטבעית פחות מאשר גברים, וממילא זקוקות פחות ללימוד תורה וספרים בכלל. אמנם הרב קוק אינו מפרט, אך ייתכן שמתכוון ל"נפילה" שלאחר חטא העגל ו/או חטא המרגלים, שם חטאו הגברים ולא הנשים (להלן הערות 51-52), ומאז זקוקים דווקא הגברים לתיקון של לימוד תורה "יומם ולילה". ברם, בדרך כלל ה"נפילה" האיכותית מהדרגה הקדומה מזוהה עם חטא גן עדן, ראו למשל אוצרות הרמח"ל (ערך: ר"מ צוריאלי), ירושלים תש"ס, עמ' שמו, וכן משתמע מדברי הרב בהמשך האיגרת, "וחי חיי עדן כפי התכונה השלמה והקדומה". אמנם לפי זה יש להקשות מדוע דווקא האישה, שחטאה יותר מהאיש בגן עדן, נפלה פחות ממנו מבחינה רוחנית. ייתכן לומר שבעקבות יזמתה המקולקלת של חוה הוסר ממנה תפקיד היוזמת "והוא ימשול בך" (בראשית ג, טז). ועוד, על פי העיקרון במשנה חלה, ב, ז, ש"לא תהיה חוטא נשכר", לא רצה הקב"ה שחוה "תרוויח" את הבחירה החופשית הנרחבת שהייתה תוצאה מהחטא, ראו מורה נבוכים (לעיל הערה 22), חלק א, פרק ב. אולי לאחר החטא סמך פחות הקב"ה על חוה באחריות התיקון הנדרש להחזיר את האנושות לדרגת גן עדן, אך כתוצאה מכך "הרוויחו" הנשים מצד זה שנשארו טבעיות יותר ואלוהיות ברוחניותן, עם יציבות דתית רבה יותר ופחות עליות וירידות. ואולי בעקבות חטאה שהושפעה בקלות על ידי הנחש, הגורם החיצוני, עדיף לשמור ולגונן על רוחניותה הנעלה בדרך של "כבוד בת מלך פנימה", ולהשאיר לאיש את עיקר המשימה לרומם את הנפילה האנושית על ידי התמודדותו עם שוק החיים החיצוניים. בהתאם לכך הוא הזקוק יותר לספרים ולמצוות מעשיות.

32 בהשראת האישה, הבית אמור להיות כעין אי הדומה לגן עדן של פעם ושל העתיד, המתבסס על אלטרואיזם, נתינה אהבה, רחמים, חנינה, ארך-אפיים ושאר המידות האלהיות, במקום התחרות והרוע הנמצאים בשוק החיים. כך נראית כוונת הרב "לפרש כפה לדל ואביון, להלביש ביתה שני, למען לא תירא משלג".

33 העיר ר"צ טאו שאווירת בית רוחני טבעי תתרום בוודאי גם לגברים (נוסף על הלימוד שלהם בספרים), שחלק זה אבוד מהם.

34 הרב קוק מזהה בעידן המודרני נפילה נוספת של האנושות, וכמו שהגברים זקוקים ללימוד מספרים הוא הדין היום גם לרוב הנשים.

35 כאן פונה הרב קוק ישירות אל בתו לומר שבי"ה היא אינה זקוקה לסמי הרפואה ולספרים שהם "בדיעבד", והיא מסוגלת להיות אשת חייל עם הבריאות הרוחניות הטבעית שניקה מהבית.

36 בדומה ללבלי, ברכות נט ע"א, "אין הבור מתמלא מחוליותו".

37 להלן הערות 42-58.

38 הרב קוק מסביר מאמר זה ממשנה סוטה ג, ד, שכאשר מדובר בנשים הבריאות ברוחניות טבעית, הלימוד המלאכותי החיצוני לא רק שאינו מועיל אלא אף מזיק לאלוהיות הטבעית. בדומה לכך כתב הראי"ה קוק, עין איה, ברכות ב (ערך: ר"י פילבר), ירושלים תש"נ, ז, מו: "בהתפרץ המנהג להלעיט את הבנות תורה וחקר, אז תטעינה בתעודתן".

חפצתי עוד לכתוב ולכתוב, יקירי נפשי, אבל מה אעשה הנה הם באים, נוגשי האכזרים מטרידי,³⁹ ומפסיקים אותי, מושכים אתי מאהלי השאנן⁴⁰ הפנימי, שלפעמים הנני מוצא בו לאשרי, גם כן את חלק האם שבי, תורת אמך, ומביאים אותי אל האטמוספירה הקשה של החיים המקולקלים החיצוניים, המערבבים מצרות ומכאבים, מדחיקות ונגישות, מתביעות וקובלנות, ואני מוכרח ללכת להמשך, הם דוחפים בחזקה.

תוחלתי לד' היא שיראני בישועתו במרחב.

בתי ובני יקירי, הודיעוני נא מכל אשר אתכם לטובה ולברכה, שמחו את נפשי בדבריכם היקרים, כתבו וכתבו כפי אשר תוכלו, כל אות כל תיבה שלכם, מרעפת לי טל של אורות ומשמחת נפשי.

ב"ה על החוה"ש⁴¹ אשר עמנו. לולא שאני זקוק לקצר בהיותי מוכרח להפסיק, הייתי מאריך בודאי יותר בדברי קודש ובדברי חול, אבל כעת אי אפשר. ואדון השלוי יברך אתכם בכל טוב וזכה לראות מכם רב נחת ברכה ושלוי, כנפשכם היקרה ונפש אביכם מצפה אשרכם וטובכם כה"י, אברהם יצחק ה"ק

עיונים בדברי הרב באיגרת

הרוחניות היתירה הטבעית שיש לנשים

רעיון דומה מופיע אצל הרש"ר הירש שמסביר שנשים "אין הן זקוקות" למצוות עשה שהזמן גרמן, שמטרתן להעלות את הגברים לרמת רוחניותן הטבעית של הנשים, "והתורה מניחה שיש לאשה דביקות יתירה".⁴² מכל הבחינות, יש לנשים פחות מרדנות ויותר נאמנות,⁴³ הן סובלות פחות מבחינה פסיכולוגית מהעקשנות של ה"אגו" הגברי,⁴⁴ ופיזיולוגית, מהדחפים הגבריים.⁴⁵ מצד שני, מצטיינות הנשים ברחמנות, שהיא הראשונה מבין המידות האלוהיות,⁴⁶ וכבר אמרו בשם הרי"ד סולובייצ'יק שהשורש של המילה הוא רח"ם, חלק אינטגרלי מייחודיות האישה.

במקום אחר⁴⁷ מדבר הרב קוק על ההבדל שהקדושה זורחת מהנשים בקביעות מתמדת, "ואינן צריכות לתחית רוח תדירי", לעומת הגברים הנתונים לעליות ולירידות דינמיות, וזקוקים לתלמוד תורה ולמצוות רבות כדי לעוררן להתעלות ולמנוע את נטייתם לנפילות החמורות.⁴⁸ כמו במקומות רבים,⁴⁹ אף כאן הולך הרב בעקבות המהר"ל שקשר בין ההתאמת-יתר של נשים לשלוות העולם הבא לכך שהן פחות "היפר-אקטיביות" וצריהן חזקים פחות.⁵⁰

כשם שלא חטאו הנשים בחטא העגל⁵¹ ובחטא המרגלים,⁵² כך עד היום מספר האלכוהוליסטים,⁵³ המכורים לסמים,⁵⁴ הפושעים⁵⁵ ואף הדתלי"שים,⁵⁶ הוא כפול תמיד (!) ויותר אצל גברים מאשר אצל נשים.

39 ייתכן להבין את ביטויי החריף של הרב כאן, בעקבות דיון קשה על גירושין שאירע סמוך לכתובת האיגרת, ובמהלכו הוציאה אישה אקדח ואיימה על בעלה בפני הרב, רוזנק (לעיל הערה 1), עמ' 96.

40 בבלי, ברכות יז ע"א: "גדולה הבטחה שהבטיחן הקדוש ברוך הוא לנשים יותר מן האנשים, שנאמר: 'נשים שאננות קמנה שמענה קולי' " (ישעיהו לב, ט).

41 החיים והשלום. כפי הנראה רצונו לומר שלמרות הטרדות האמורות אינני מתלונן, אלא מודה לה' על חלקי ועל גורלי.

42 רש"ר הירש, פירוש על התורה, ירושלים תשמ"ט, ויקרא כג, מג, על פי בבלי, קידושין לד ע"א.

43 שם.

44 ראו מאמריי הנזכרים להלן בהערה 100 ובמה שכתבתי בטעם פסול הנשים בעדות, א' שבט, "חידושי הלכה ומנהג במדרש פרקי רבי אליעזר", טללי אורות ה (תשנ"ד), עמ' 175, הערה 51, שהעקשנות הפחותה של נשים היא בדרך כלל מידה ברוכה, אך בנוגע לעדות היא מהווה חיסרון.

45 שם, וראו מה שהרחבתי על כך, א' שבט, "עיון מחדש בכפילות עשרת הדברות – דיברות הנשים ודיברות הגברים", טללי אורות ט (תש"ס), עמ' 79–88, וכן בשירת עלמות (לעיל הערה 2), עמ' 160–172. רמת הטסטוסטרון, ההורמון של הדחף המיני, היא אצל הגברים כ-1000% יותר מאשר אצל נשים, M. Dabbs, Testosterone and Behavior. New York, 2000.

46 שמות לד, ו.

47 הראי"ה קוק, שמונה קבצים א, ירושלים תשס"ד, סימן תכא.

48 אף הרש"ר הירש (לעיל הערה 42), עמד על כך שיש אצל נשים "סכנה מועטת" ויותר "נאמנות".

49 הרב משה צבי נריה, שיחות הראי"ה, תל אביב תשל"ט, עמ' קמח.

50 מהר"ל, "דרשות" המודפסות בסוף ספר באר הגולה, בני ברק תש"מ, עמ' כו, על פי בבלי, ברכות יז ע"א (לעיל הערה 40). ראו גם הראי"ה קוק, עולת ראייה (ערך: הרצ"י קוק), ירושלים תשל"ח, עמ' עב.

51 במדבר רבה, ירושלים ד"צ וילנה תרל"ח, כא, י.

52 שם.

לסיכום, רוב הגברים אינם פושעים, אך רוב הפושעים הם גברים. לעומת זאת נשים הן דתיות יותר מגברים,⁵⁷ וכ-90% מהמתגיירים ליהדות הן נשים.⁵⁸

ההערכה לנשים היא אמתית ולא מגמה אפולוגטית

אין ספק שאין מדובר כאן על גישה אפולוגטית לפייס נשים, מכמה סיבות:

- א. הדברים נכתבו כשישים שנה לפני פריחת התנועה הפמיניסטית, וכשבעים וחמש שנה לפני שהעזו נשים דתיות "ללחוץ" על הרבנים בנושא;
 - ב. הרב לא חשש כלל להביע את דעתו הלא פופולארית ביותר, נגד השתתפות נשים בבחירות, אפילו כמצביעות בלבד;⁵⁹
 - ג. לא ייתכן שמסיבה מגמתית בלבד, אפילו הסברתית, יבוא הרב להמעיט עד כדי כך בחשיבות לימוד התורה השקולה כנגד כל המצוות,⁶⁰ שכאילו מדובר רק על תרופה זמנית בעיקר לחולים גברים,⁶¹ אם הרב לא האמין באמת במה שכתב;
 - ד. במקום אחר בכתביו (אף הוא התפרסם רק בשנים האחרונות) מופיע רעיון דומה, כשהרב אינו כותב בתגובה לשואלת אלא במחברת מחשבותיו, כמסיח מהרהורי לבו:

הנשים – מידת הנפש זורחת בהן. על כן רשמי הקודש קבועים בהן, ודי שהן מחיות אותם על ידי מקצת המצוות שבידן, ואינן צריכות לתחיית רוח תדירי של תלמוד תורה. האנשים – הרוח מאיר בהם, והוא הולך ואינו פוסק מתנועותיו הרוחניות, ועלולים הם מאד לירידות כשם שהם עלולים לעליות, והם צריכים לתחיית רוח של תורה.⁶²
- כל זה מפריך את ההאשמה האבסורדית של מי שטענה שתפיסת הרב קוק היא "כמעט מיזוגינית" (שונא נשים!),⁶³ כאשר כל לומד אובייקטיבי רואה כאן את ההפך הגמור. האהבה לכול היא אחת מיסודות (!) משנתו

- 53 ראו <http://www.thecyn.com/alcohol-rehab/need-alcohol-rehab.html>, שלפי הסקר, מספר האלכוהוליסטים אצל גברים הוא 250% יותר מאשר אצל נשים, אף על פי ששנים משתכרות בקלות רבה יותר. בסקר אחר, <http://www.selectown.com/drug-addiction-statistics.php>, מצאו פער של 600% (!) יותר אצל גברים.
- 54 ראו <http://www.selectown.com/drug-addiction-statistics.php>, שלפי הסקר 50% יותר גברים מנשים השתמשו בסמים.
- 55 לפי הסקר, "Women's Crime Rate on Increase", C. Anderson, http://findarticles.com/p/articles/mi_qn4188/is_20031028/ai_n11425932, 77% מהפושעים היו גברים לעומת 23% של נשים. בפשע אלים המספרים הם אפילו יותר חד-צדדיים.
- 56 לפי סקרים שונים, 100%-300% יותר בניים עוזבים את הדת, "Not So Many Youths Throwing Off Their Crocheted Kippot", Jerusalem Post, Aug. 15, 2003, p. 4.
- 57 לפי כמה סקרים <http://www.livescience.com/culture/090227-religion-men-women.html>; <http://atheism.about.com/b/2003/12/30/women-more-religious-than-men.htm> מצאו שבערך 15% מהנשים הן יותר דתיות, מאמינות ומתפללות מאשר גברים.
- 58 הערכת אבי, הר"מ שבט, מנהל אולפן גיור בקבוצת יבנה מעל עשרים שנה, ובדומה לכך, ראו <http://www.ikehillah.org/conversiontojudaism>.
- 59 הראייה קוק, אגרות הראיה ד (ערך: ר"י פילבר), ירושלים תשמ"ד, עמ' י-יב, יד-טו, נ-נג, קצט; אוצרות הראייה ד, ירושלים תשנ"ג, עמ' 123; צ' ירון, משנתו של הרב קוק, ירושלים תשל"ד, עמ' 186-188, ובהערה 69 שם ואף על פי שהמזרחי לא קיבלו את דעתו בנושא, לא רצה הרב לתת יד להרוס את הארגון של כנסת ישראל; מי פרידמן, חברה ודת, ירושלים תשל"ח, פרקים ו-ז. אמנם ראוי לפרסם את עדותו של ר"מ קלכהיים, פעיל בפועל המזרחי, בסדרת הראיונות שקיים ר"י רודיק עם מכרים של הרב קוק בסביבות שנת תשי"נ ותמלילים נמצא במרכז התיעודי של בית הרב קוק, תיק 54, שהרב קוק אמר לו שלא התכוון ל"הלכה פסוקה" אלא שרצה לשמור על החוסן של המשפחה המסורתית. ראו גם אצל הרב נריה גוטל, מכותבי ראייה (לעיל הערה 15), עמ' פג, הערה 244, המבחין בין התייחסותו לבחירות הראשונות לעומת יחסו לשניות, וכן בעדות של רי"ל מימון, התור, א' בטבת תרפ"ו, עמ' 12, שבפועל השלים הרב קוק עם הצבעת הנשים.
- 60 משנה, פאה א, א.
- 61 ניתן רק לשער שאולי מטעם אי-ההבנה שעלולה להשתמע מהנקודה הזאת, שכביכול ללימוד התורה של גברים יש איזה פן של בדיעבד, העדיף הרב צבי יהודה זצ"ל שלא לפרסם את האגרת. אמנם המציאות בדורנו, לטוב או למוטב, היא שהולכים ומפרסמים את כל כתבי הרב זצ"ל, גם את מה שטרם ראה אור. על כן התקבל על ידי גדולים וטובים בדורנו לפרסם את הדברים בהקשרם, עם ההדגשים הנכונים, יחד עם ההסתייגויות והאזהרות הראויות. אין ספק שהאגרת באה לחדש בעיקר את יחסו של הרב זצ"ל לחינוך האישה בעולמנו, הן במשך הדורות שעברו הן עם הירידה הנוספת שבדורנו, ואין ההדגש על שינוי היחס ללימוד התורה של האישה אלא באיזה שלב עתידי כשהעולם ישתנה לטובה בצורה דרסטית.
- 62 ראו גם דבריו להלן הערה 92.
- 63 ח' קהת (לעיל הערה 1), עמ' 53.

של הרב קוק. אהבה לעולם, לטבע, לצומח, לחי, לאדם, לישראלי, וכפי שמוכח כאן, וכל שכן לאישה הישראלית. כך הוא כותב גם לכלתו: "כידוע לך שיטתי בדבר זכויות הנשים".⁶⁴

אף תלמידו המובהק של הרב קוק, הרב הנזיר ר"ד כהן, שואף במפורש לדרגה זו של רוחניות בלי הצורך לספרים, שמזהה הרב קוק אצל נשים, כמדרגה נעלה של לכתחילה וחיונית לחידוש הנבואה.⁶⁵ הרי אין "לכתחילה" גדולה מזאת.

הצורך ללימוד תורה לבנות דורנו

יחד עם הדרגה הנעלה של הרוחניות הטבעית בנשים, מבהיר הרב קוק במפורש בהמשך שהמציאות היום השתנתה (גם אם היא זמנית): "אמנם כל כך נלקו החיים, כל כך אבד הלב הטבעי הישר [...] לפי ערך הנפילה, הננו צריכים לתמוך גם בידי בנותינו על ידי הרחבת הלימודים".

הוראתו המעשית של הרב היא ברורה, שחייבים היום (באופן כללי), ללמד תורה גם לבנות, ומצאנו במקומות אחרים שהוא התייחס אף לקידום הנושא בפועל.⁶⁶ לפי זה, בדורנו, שהנפילה ממשיכה ואף מתעצמת, קרוב לוודאי שיסכים הרב קוק לחידוש מסגרות נוספות שלא היו קיימות לפני כן, לפי צורך הדור, ללימוד בנות ונשים. כך הורה למעשה גם בנו ממשיך דרכו, הרב צבי יהודה זצ"ל, ולמרות שמרנותו היחסית⁶⁷ ולעומת רוב גדולי ישראל, העביר בעצמו (!) שיעורים קבועים לנשים, ישב ולמד בהרחבה עם נשים בודדות (כגון פרופ' רבקה ש"ץ-אופנהיימר) ובירך ואף הודריך את מייסדי "מכון אורה" ו"אולפנת צביה" לבנות.⁶⁸ ברם, בדומה לדבריו לגבי היתר אכילת הבשר לאחר הנפילה המוסרית של דור המבול,⁶⁹ אל לנו לשכוח שאף כאן, לגבי הרחבת הלימוד התורני של בנות, מדובר במצב זמני ובדיעבד, ושאיפתנו בטווח הארוך היא לחזור לרוחניות הטבעית של הנשים, ללא עלים לתרופה וללא עלים של ספרים.⁷⁰

מושג ה'בדיעבד' במשנת הרב ובעניין לימוד תורה לגברים ולנשים

חשוב להדגיש בהקשר זה⁷¹ שהמושג הרחב והמפותח של "בדיעבד" במשנת הרב קוק⁷² אינו מצב שאמור להעציב אותנו בינתיים. אדרבה, על האדם להכיר שה'בדיעבד' שלנו, הוא ה'לכתחילה' של הקב"ה.⁷³ אם ההשגחה העליונה הכניסה אותנו למצב הנוכחי, צריכים אנו להשלים עם כך שזה לטובתנו ואף לשמוח עם ההשלכות המעשיות הנגזרות מכך. הרב קוק מחדש, שלפעמים הקב"ה מסובב את ההיסטוריה בצורה כזאת שהוא מעכב ממש ומונע אפילו מלקיים אותן המצוות (!) שהוא בעצמו ציווה בתורה. לדעתו, ייתכן שקיימת לפעמים תועלת גדולה יותר בביטול זמני של מצווה או של אידיאל מאשר בקיומם.

64 אגרות הראיה ד (לעיל הערה 59), עמ' קצט.

65 משנת הנזיר (לעיל הערה 25).

66 אגרות הראיה א (לעיל הערה 13), עמ' קטז, רפז. ראו גם באיגרתו של הרב זצ"ל לר"י קניאל, אוצרות ראיה"ד (לעיל הערה 59), עמ' 187-188. הצעת ח' קהת (לעיל הערה 1), הערה 60, שכביכול הרב קוק מגיב בעין איה, ברכות ב (לעיל הערה 38), עמ' 226, בשלילה לקריאת החפץ חיים ללמד תורה גם לבנות, איננה נראית, היות שדברי הרב שם נכתבו בבויסק לפני שנת תרס"ב, 16 שנה לפני שיסדה ש' שניר את ה"בית יעקב" הראשון, אז זכתה לברכת החפץ חיים.

67 ראו מאמרי, "לבירור החלטתו של הרב קוק לצמצם את חזונו ללימוד מחקר-מדעי בישיבת 'מרכז-הרב' ", (לעיל הערה 3), הערה 111, והשוו: J. Garb, " 'Alien' Culture in the Circle of Rabbi Kook", Study and Knowledge in Jewish Thought (H. Kreisel, ed.), Beer Sheva 2006, pp. 253-264.

יהודה יחסי למרן הרב זצ"ל, דבר שהתבטא אף יותר בניהול הישיבה לאחר פטירתו של הרב קוק.

68 ש' רז, משמיע ישועה, מרכז שפירא תש"ע, עמ' 534-536.

69 ראיה"ה קוק, "חזון הצמחונות והשלום", אוצרות הראיה"ה (לעיל הערה 3), עמ' 743-744.

70 ראו מה שהדגשנו בהמשך ליד הערה 98.

71 בסעיפים הבאים אני משיב על טענתה של ח' קהת (לעיל הערה 1), עמ' 32, הערה 2, ועמ' 53, בדברי הרב קוק ובדבריי (לעיל הערה 1), שאין מדובר חלילה ב"מיזוגיניה" (שנאת נשים) (!) אלא אדרבה, בהערכה ובתקווה שגם גברים יחזרו בעתיד לאותה רוחניות טבעית "נשית" אידיאלית, ואף הם לא יזדקקו ללימוד תורה מספרים. ראו ראיה"ה קוק, מוסר אביך, ירושלים תשל"א, עמ' קמז, ושם מתייחס הרב במפורש לחלק מטענותיה של קהת, "הצנוע מכיר כי לא מפני שינאה על המין הוא מתרחק ועושה גדרים כי אם מפני התכלית הכללי היפה".

72 ראו בהרחבה מאמרי, ארי יצחק שבט, "האנטינומיזם ובירור המושג 'בדיעבד' במשנתו של הרב קוק", עבודה במסגרת התואר השני, מוגשת לפרופ' ש' רוזנברג, טורו קולג', תש"ס.

73 הרצ"י קוק, לנתיבות ישראל א, ירושלים תשל"ט, עמ' קלה-קלו.

למשל, אף על פי שקיימת בהלכה מערכת משפטית מסועפת ומפורטת, ויש כמה מצוות הקשורות בהקמת סנהדרין, לדון על פי דין תורה ולהשתמש בו לכפות על העם לשמור את המצוות, כותב הרב קוק שכרגע אין זה רצון ה' שנחזיר את העם בתשובה על ידי כפיית הסנהדרין:

כוח היכולת, ומניעת היכולת היא לנו לעדה על חפץ ד', ומניעת החפץ יש לה הרבה דרכים, לפעמים מניעה מעשית, כמו יראת מלכות וכיוצא בזה, ולפעמים מניעה רוחנית, שמהם היא גם כן המצוה שלא לאמר דבר שאינו נשמע. וכשישנן מניעות כאלה הננו מרוצים בזה, מפני שאנו מכירים שכך הוא רצון ההשגחה העליונה בעתים כאלה. ואך לזה הננו מוצאים בירושלמי,⁷⁴ שרשב"י שמח על נטילת הדינים בישראל לשעתם, משום דלית אנן חכים מידן.⁷⁵

אף על פי שאנו מתפללים שלוש פעמים ביום שתקוים בנו הנבואה "ואשיבה שופטייך כבראשונה", והרב קוק אף נקט צעדים לנסות ולחדש בפועל את הסנהדרין בימיו,⁷⁶ בכל זאת, עלינו להבין שזה רצון ה' וש"הננו מרוצים בזה" שהוא אינו נענה בינתיים לאותה תפילה.

הרב מיישם עיקרון זה אפילו כלפי מלכות המשיח (!) שהתפללו לה בדמעות שליש במשך כל הדורות לקיים את מצוות "שום תשים עליך מלך".⁷⁷ עם כל זה, כותב הרב:

הנחנו את הפוליטיקה העולמית מאונס שיש בו רצון פנימי, עד אשר תבוא עת מאושרה, שיהיה אפשר לנהל ממלכה בלא רשעה וברבריות; זהו הזמן שאנו מקווים.⁷⁸

כמו כן, רואה הרב את התועלת גם בשכחת ייחוסו לשבטים שיש בכך "הכנה לאחדות האומה",⁷⁹ אף על פי שיש כאן, לפי לא מעט שיטות, פגיעה בקיום מצוות היובל שהרב כה השתוקק אליה,⁸⁰ ועוד.

בדומה לכך, על תופעת החלוצים הצעירים שבדורו, שמרדו בחלק מהערכים המסורתיים, התאבל היישוב הישן לעומת חלק מהיישוב החדש ששמת. לעומתם, הרב קוק בהסתכלותו ההיסטוריוסופית רואה את התופעה אחרת:

לפעמים יש צורך בהעברה על דברי תורה, ואין בדור מי שיוכל הראות את הדרך, בא הענין על ידי התפרצות. ומכל מקום יותר טוב לעולם הוא שיבוא ענין כזה על ידי שגגה, ובזה מונח היסוד של מוטב שיהיו שוגגין ולא יהיו מזידין.⁸¹ רק כשהנבואה שרויה בישראל, אפשר לתקן ענין כזה על ידי הוראת שעה, ואז נעשה בדרך היתר ומצוה בגלוי. ועל ידי סתימת אור הנבואה, נעשה תיקון זה על ידי פרצה ארוכת זמן, שמדאבת את הלב מצד חיצוניותה, ומשמחת אותו מצד פנימיותה.⁸²

הרב מצטער אך אינו מתחרט. יש כאן "בדיעבד" הבנה, אך לא אהדה. בוודאי היה עדיף שנזכה לגאולה של "אחישה" על ידי "דור שכולו זכאי",⁸³ אך אם ההיסטוריה מתגלגלת אחרת, כך הוא רצון ה'. מה שנראה לבני אדם כ"בדיעבד", הוא ה"לכתחילה" של הקב"ה על פי המצב והמדרגה הנוכחים. "מאת ה' היתה זאת, היא נפלאות בעינינו".⁸⁴

- 74 ירושלמי, סנהדרין ז, ב.
 75 אגרות הראי"ה א (לעיל הערה 13), עמ' כ.
 76 ראו בלקט המקורות שהביא הר"מ צוריאלי במאמרו "סנהדרין עכשיו", תחומין יח (תשנ"ח), עמ' 448-462.
 77 דברים יז, טו; רמב"ם הלכות מלכים א, א.
 78 שמונה קבצים ו (לעיל הערה 47), סימן קא, ומופיע באורות (ערך: הרצ"י קוק), ירושלים תשכ"ג, עמ' יד עם העריכה: "עזבוני במקום הנחנני".
 79 אורות (שם), עמ' מג.
 80 ראו ראי"ה קוק, הקדמה לשבת הארץ, ירושלים תשל"ט.
 81 בבלי, שבת קמח ע"ב.
 82 שמונה קבצים ב (לעיל הערה 47), סימן ל. הפסקה מופיעה גם אצל ראי"ה קוק, ערפלי טוהר, ירושלים תשמ"ג, עמ' טו, שם ערך הרב קוק בעצמו שינויים קלים (כשמסר את מחברותיו לדפוס, ראו באגרות הראי"ה ב (לעיל הערה 13), עמ' רצו, ובהקדמתו של הר"י שילת לערפלי טוהר, שם, עמ' 3), כדי להבהיר, ואולי אף לעדן את הדברים. וז"ל המהדורה הערוכה כפי שהיא ראתה אור בימי הרב קוק: "נעשה תיקון זה על ידי פרצה (משמית: "ארוכת זמן"), שמדאבת את הלב מצד עצמה, ומשמחת אותו מצד תכליתה.
 83 בבלי, סנהדרין צז ע"א – צח ע"ב.
 84 תהלים קיח, כג. בהקשר דומה, ראו לנתיבות ישראל (לעיל הערה 73), עמ' קנו-קנו, ופוסק זה שימש את הרצ"י קוק והר"מ חרל"פ, לאחר ייסורים נפשיים, כתגובה ל"יתכנית החלוקה" של האו"ם, שיחד עם אישורה להקים את מדינת ישראל, מסרה חלק נכבד אפילו מארץ ישראל המערבית לידי הערבים.

(חשוב לציין בהקשר זה, לעומת אלו שחשדו את מרן הרב קוק זצ"ל בנימה אנרכיסטית או אנטינומיסטית חלילה,⁸⁵ שיש להבין את הדברים הללו בהקשרם הרחב של כל כתביו הרעיוניים וההלכתיים (!) המגלים מחויבות מוחלטת למצוות בפרטי פרטיהם ודקדוקי דקדוקיהם).⁸⁶

עיקרון זה של "הקפאה" זמנית של רצון ה' "הקבוע", לטובת רצון ה' הדחוף יותר, מופיע כרעיון מרכזי במסתו של הרב "חזון הצמחונות והשלום". הצמחונות הייתה חלק מהעולם היותר אידיאלי לפני המבול, ועל כן אנו שואפים לחזור למדרגה זו באחרית הימים. ברם אנו מקפידים זמנית את חלק מרצון ה' המוסרי כלפי בעלי החיים בזמן הזה, לטובת רצון ה' המוסרי אף יותר, כלפי בני אדם.⁸⁷

לדוגמה נוספת, מסיבות דומות, "בדיעבד" השהה הרב קוק את חזונו ה"לכתחילה" ללימוד תורה מחקרי-מדעי בישיבת מרכז-הרב, לטובת חזונו הדחוף יותר ללמד שם תנ"ך, אמונה, לאומיות ובעברית.⁸⁸

על כן, אם הננו במצב שלפי הרב קוק עלינו לפתח בדורנו את החינוך התורני של בנות בהתאם לצורכי התקופה, אל לנו "לגרור רגליים" או להתעצב על כך, שהרי זה רצון ה' לפי הדור. בדומה לרבי עקיבא לפניו,⁸⁹ רואה הרב את התועלת אפילו במצבים נוראיים כחורבן הסנהדרין וכתהליך החילון. דרכו היא לראות את ה"אורות" אפילו באופל ואפילו במלחמה,⁹⁰ קל וחומר שעלינו לראות את האור שבהרחבת אור התורה שבלמוד בנות הדור, ולהפיק את התועלת שבתהליכים שכל כולם אלוהיים. בלי שום ספק יש בלימוד תורה לנשים היום תועלת בתהליכים האלוהיים, והיא מקדמת אותנו לקראת "ומלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים",⁹¹ בדומה ללימוד תורה של גברים במשך הדורות, שכאמור אף הוא "בדיעבד".

הבחנה בין התקופות השונות

מאז מתן תורה חלוקת התפקידים והחינוך הרצוי בדרך כלל מפורטים אצל הרב קוק כדלהלן:

התכונה של הגבר היא בנויה לבא לאושרו על ידי הוספת תרבות ושכלול מדעי ואומנותי. והתכונה של האשה היא בנויה, להיות הולכת ומתפתחת דווקא מתוכיותה, בלא עמל של ספרים [...] כל קלקולי החיים באים, ועל כל פנים רבים מהם, מזה שהאיש רוצה ללבוש בגדי אשה, לגדול מאליו כצמח השדה, במובן הרוחני והמעשי, והאשה חפצה ללמוד וללבוש. יבואו ימים ויכיר העולם את עוותתו,

85 ב' איש-שלום, הרב אברהם יצחק הכהן קוק – בין רציונליזם למיסטיקה, תל אביב תש"ן, עמ' 259, מציין שגם היישוב הישן וגם הר"ש אלכסנדרוב, הבינו כאחד שתורת הרב עלולה להביא לידי אנרכיזם ואפילו לידי שינויים בהלכה (ואמנם שניהם העירו על הנושא מסיבות הפוכות). לעומת היישוב הישן השמרני, ר' ש"ץ-אופנהיימר, "אוטופיה משיחית בתורת הרב קוק", כיוונים, (1) סתו, תשל"ט, עמ' 16, מעירה שרבים משכילים בודדים רצו לגרור את הרב לתוך הוויכוח שיציג את פתיחותו כמשבר עם החוקה היהודית.

86 ראו למשל בתשובות הרב זצ"ל לר"ש אלכסנדרוב, אגרות הראי"ה א (לעיל הערה 13), עמ' קמו, שמשיב לו הרב: "אין יסוד לבריחה ממצוות מעשיות", ובאיגרת אחרת, שם, עמ' קעג, מתלונן ש"כבודו מרים על נס את ביטול המצוות של לעתיד לבוא", ובעמ' קעד, "כבודו מוצא סימנים להאנרכיזם הליברלי המוסרי ביהדות". אמנם הערכתו של הרב קוק כלפי רש"א לא פחתה בעקבות דעותיו הקונטרוברסליות בנידון. בתחילת התכתבותם התייחס אליו בתואר "מר", אך עד סוף תקופת התכתבותם (לפחות מאדר תרס"ז עד כסלו תרע"ד) הרב הרחיב לברכו בראש איגרתו כ"ידיד עולם הרב הגאון החכם הנעלה מוהר"ש אלכסנדרוב שליט"א, שלום וברכה באהבה נאמנה". מצד שני, ראוי לפרסם מה שמצאתי באיגרת של רב"מ לויין אל הרב קוק מדי' בשבט תרס"ח, הנמצאת במרכז התיעודי בארכיון בית הרב ח/ב/2, שבה הוא כותב על רש"א, רבו הקודם לפני שאומץ להיות תלמיד-חבר של הרב קוק, ש"טעמו הוא שנפגם על יתר בעת האחרונה", ורש"א מפרש בכתבי הרב קוק אליו מה שהוא רוצה להבין שכאלו "מודה כמעט לכל השקפותיי", דבר שכאמור לא היה כלל מדויק (לעיל הערה 72).

87 אוצרות הראי"ה (לעיל הערה 3), עמ' 744–746. ראו שם בהרחבה שההקפאה הזמנית היא מבחינת סדרי עדיפות כדי לא "לבוזבז" על בעלי החיים את "דחף" הנתינה או להשתיק את המצפון שבתוכנו, שעיקרם נועדו להביאנו בראש ובראשונה להיטיב עם בני צלם אלהים; כדי לתקוע טריז ברור ועדיפות מובהקת בין בעלי צלם אלהים ובין בעלי חיים (שמגמתם לאוכל ולא לנישואין "כי השחית כל בשר את דרכו" [בראשית ו, יב] וכדי להוות דוגמה כיצד שלא להתנהג); שעידונו של האדם ישתכלל מבלי סבל רב מדי ובצורה אמיתית ומופנמת, ללא דילוג שלבים בצורה מלאכותית, ועוד סיבות רבות.

88 ראו בהרחבה במאמרי בנושא (לעיל הערה 67).

89 בבלי, מכות כד ע"ב.

90 ראו למשל אורות (לעיל הערה 78), עמ' סג, פ. פד. השם המקורי של סדרת המאמרים שהופיעה בשנת תרפ"א, המהווה את רוב בניינו של ספר "אורות", היה "אורות מאופל" שכלל "אורות ארץ ישראל", "אורות המלחמה", "אורות התחיה" ו"אורות ותחייתו".

91 ישעיהו יא, ט.

ויחזיק כל מין במידתו, ואז יהיה לנו מין אנושי ממוזג, שהטבע הבריא כשהוא לעצמו מצד האם, והופעת רוח הפועל והמחפש מצד האב, שניהם כללו את יופיו.⁹²

לכאורה דבריו ("יבואו ימים וכו'"), סותרים את מה שכתב באיגרת שלנו, שלפיהם בעולם האידיאלי לעתיד לבוא, גם הגברים לא יזדקקו לספרים ויעלו להיות רוחניים בטבעם כנשים, בלי "חלוקת עבודה" של "כל מין במידתו". אלא צריכים לומר שגם כאן, כמו במקומות אחרים בכתבי הרב קוק, כגון בסוגיה אם עתידות מצוות להתבטל או לא,⁹³ אם עתידים הקרבנות להיות רק מן הצומח או לא,⁹⁴ מתי נחזור להיות צמחוניים⁹⁵ וכדומה, מוכרחים להבחין בין השלבים השונים של "לעתיד לבוא". למשל:

הננו כולנו מבחינים, שאותו המרחב של לעתיד לבוא הוא כל כך בלתי-מוגבל, כל כך רחב ומקיף, עד שאין המקום צר להכניס בו שתי הדעות זו אחר זו. יש לעתיד לבוא שאין מצות בטלות בו, ויש לעתיד לבוא שמצות בטלות בו, ועל החפצים להיות מעיינים בתלמודה... החובה מוטלת רק להגביל יפה את התנאים, הסימנים והגדרים, המגבילים את שני מיני "לעתיד-לבא" אלו.⁹⁶

כלומר, כל זמן שמדובר על העולם כפי שאנו מכירים אותו, ההרמוניה של האחדות הכוללת אמורה להתבטא גם בנדון של חינוך ונפש האישה, בהבחנה שבין המינים.

ברם, בתחנה הסופית, כשנחזור לדרגת גן עדן,⁹⁷ ששם לא הייתה הבחנה בין אדם לחיה אלא היו מאוחדים,⁹⁸ המצב ישתנה, כפי שממשיך הרב באיגרת שלנו:

כל מה שישקוד [הגבר, והיום, גם האישה] יותר על רפואתו [לימודיהם], כה ילך ויתקדם עד שברבות הימים ישוב לאתנו וחי חיי עדן כפי התכונה השלמה והקדומה [יעלו למדרגה של עבודה בריאה, טבעית ותמידית, זו שבאה בטבעיות לנשים במשך הדורות בלי צורך ללימוד מספרים], עולם שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים.

92 שמונה קבצים א (לעיל הערה 47), סימן תקיד. ראו גם ראי"ה קוק, עין איה שבת ב (ערך: ר"י פילבר), ירושלים תש"ס, עמ' 128, "התעודה האלהית [...] להיות איש או אשה, היינו למלא תפקיד ידוע בהויה".

93 ראו אגרות הראי"ה א (לעיל הערה 13), עמ' נא, קעג; שם חלק ב, עמ' רנ; אורות הקודש ד, ירושלים תש"ן, עמ' תקטז; מאורות הראי"ה – שבועות (ערך: ר"ד לנדאו), ירושלים תשנ"ד, עמ' רנא, רעט-רפב; מדבר שור (ערך: ר"ד לנדאו), ירושלים תשנ"ט, עמ' צח, על פי בבלי, נדה סא ע"ב. דברי הרב הם כשיטת בעלי התוספות, נדה שם, ד"ה "א"ר יוסף", וכן פשוט הגמרא שם: "תנו רבנן: בגד שאבד בו כלאים הרי זה לא ימכרנו לעכו"ם [...] אבל עושה ממנו תכריכין למת. א"ר יוסף, זאת אומרת מצות בטלות לעתיד לבא". הרי מדובר על תחיית המתים כשהנשמה חוזרת לגוף, אך הרשב"א והר"ן (בחיודשו) סוברים שכונתו של ר' יוסף לומר שפטורים מהמצוות לאחר המיתה (כשהנשמה כבר בעולם הנשמות), אך בתחיית המתים לכל הדעות לא יתבטלו המצוות. ריבוי המקורות שהבאנו בתחילת ההערה, יחד עם העובדה שהרב קוק תולה שלוש מחלוקות שונות לחלוטין באגדתא במחלוקת המדרשית הזאת, מצביעים על כך שהנושא העסיק את הרב והיה אצלו במודעות רבה. ראוי לציין שהאיסור של "לא תגרעו ממנו" (דברים ד, ב) מכריח הבחנה בין העולם הזה, שיייתכן שמצוות יתבטלו רק כתוצאה משינויי התנאים והנסיבות (על פי אגרות הראי"ה ב [שם], עמ' רנ-רנא, למשל, אם לא חוטאים אין צורך להביא קרבנות רבות; אם אין עמלק, אין מלחמות, וארץ ישראל כולה בידנו [למשל, שניתן לרכוש אותה בכסף] אזי אין צורך במלחמות מצווה, ובין העולם של תחיית המתים, אז תתאפשר "עתידות מצוות להתבטל" לפי בעלי התוספות והרב קוק, מבלי לעבור על "לא תגרעו".

94 כתב יד קדשו ב, ירושלים תשס"ו, עמ' טו-טז; ואצרות הראי"ה (לעיל הערה 3), עמ' 756. נראה שיש מקום לפרסם את דבריו של הרב צ"ל בנושא, שלא מעטים מצטטים אותם שלא בדייקנות: "ותכונת המוסר תתרומם כ"כ עד כדי הערת הצד החיובי של משפט הבעלי חיים ביחשו של האדם אליהם, על העת היא שהיא ראש פסגת הגעת הקולתורה [התרבות] הטהורה, אמרו חז"ל דברם הגדול, שהוא גדול ומפליא יכל הקרבנות בטלן לעתיד לבוא" (תנחומא, ירושלים תשי"ח, ד"צ ורשא תרל"ה, אמור יט), והכתוב אומר על קץ החזון יוערבה לדי מנחת יהודה וירושלים' (מלאכי ג, ד), הבליט מנחה מן הצמחים, במקום הקורבנות". כאן מתכוון בוודאי הרב קוק לתקופת תחיית המתים, שקשה לומר שהוא יחלוק על דבריו המפורשים של הרמב"ם בהלכות מלכים יא, א, שנקריב קרבנות בבית המקדש השלישי בימות המשיח. ואכן כך כותב הרב במפורש, אגרות הראי"ה א (שם), עמ' קעו: "ועד אותו הזמן הארוך הרחוק, שבו יהיו המצוות והקרבנות בטלים, עוד זמן גדול וארוך [...] שנראה בו מלך ביופיו [...] שירות היכל הקודש במלא נועמם [...] וסדר העבודה בכל משטריה ודיוקיה".

95 ואצרות הראי"ה (שם), עמ' 743: "מובן הדבר שאין אנו יכולים כלל לקבוע זמנים לאותה ההתנשאות, והיא מונחת באותה התיבה הרחבה שכוללת תכונות שונות נעלות זו מזו, היא תיבת "לעתיד לבא" שכוללת ג"כ בחלקיה יביאת המשיח' ותחיית המתים".

96 אגרות הראי"ה א (לעיל הערה 13), עמ' קעג.

97 ראו לעיל הערה 31, שאולי מדובר על הנפילה שלאחר חטא העגל.

98 בראשית רבה (לעיל הערה 51), ח, א. ייתכן להציע שהסוגיה קשורה למחלוקת שם אם חיה הייתה חלק מהאדם או שמא היו שונים אך מחוברים, ואין כאן מקום להאריך.

סיכום

בנושא רוחניותה וחינוכה של האישה (והאישה) בישראל מבחין הרב קוק זצ"ל בין שלושה מצבים ותקופות:

א. מצב של "בדיעבד": לאחר נפילת האנושות מדרגתה הרוחנית הטבעית. מאז התקיימה חלוקה בין נשים שעדיין יעבדו את ה' בדומה לטבע המקורי, לעומת גברים הזקוקים ליותר "ריפוי בעיסוק" בלימוד תורה מתוך ספרים ומצוות עשה רבות⁹⁹ כתרופה למחלה;

ב. מצב של "בדיעבד כפול": המצב הנוכחי בדורנו שבו חלה ההידרדרות חמורה כל כך, גם נשים רבות זקוקות ל"רפואה הלימודית" בהתאם לרמת הדור. היום, מסכים הרב קוק לחידוש מסגרות לימוד לבנות שלא היו קיימות לפני כן, ובפועל אף קידם את הנושא, וכן עשה בנו הרב צבי יהודה זצ"ל. מובן שלא מדובר בחיקוי ובהעתקה זהה לתכנית הלימודים של גברים, אלא על לימוד המתואם לצורכיהן, לנטייתיהן ולחובותיהן המיוחדות, ו"חלילה לה... להחליף עולמה" עם זה של גבר;¹⁰⁰

ג. מצב של "לכתחילה": לעתיד לבוא. אז הגברים, וכל שכן הנשים, יתעלו ויבראו להיות כנשים "של פעם", לעבוד את ה' בטבעיות וללא צורך ל"רפואה הלימודית".

כשם שלא התעצבנו חלילה במהלך אלפי שנות לימוד תורה של גברים, בעידן החלוקה הנזכרת בין גברים לנשים, אף על פי שהיה בכך פן מסוים של "בדיעבד" לעומת המצב האידיאלי, כך אל לנו להקשות על דרכי ה', לא קושיות ולא קשיים, בעידן ה"בדיעבד הכפול" של היום, המחייב לימוד מתוך ספרים גם לנשים (בהתאם לצורכיהן). אל לנו חלילה לבקר או להציע לקב"ה כיצד לנהל את תהליכי העולם, במיוחד בתהליך הגאולה שנאמר לנו מראש שייתכנו "בדיעבדים" של בני אדם (ירידות) שהם "לכתחילות" (עליות או מכשיריהן) של הקב"ה.¹⁰¹

99 אמנם הרב מתייחס באיגרת רק לנושא לימוד תורה ולא להבדל בציווי המצוות בין המינים, אך ראו דבריו (לעיל הערה 47) בהקשר דומה.

100 הרחבתי על כך כבר בכמה מקומות: א' שבת, "שנת לימוד תורה לשמה לבנות – מאיפה ולאן?" מראות 5 (ניסן, תשנ"ז), עמ' 10-12; "הפמיניזם האורתודוקסי במבט גלוי ובמבט ישראלי", צהר ט (תשס"ב) עמ' 195-206; "פמיניזם אורתודוקסי=אגואיזם דתי", צהר יג (תשס"ג), עמ' 153-162, שהופיעו שוב (השניים האחרונים) בשירת עלמות (לעיל הערה 2), עמ' עמ' 474-496.

101 ראו לעיל הערה 83 ואילך. בדומה לכך, באגרת הנצי"ב, רבו של הרב זצ"ל, המובאת בספר שיבת ציון א (ערך: ר"א סלוצקי), וורשה תרנ"ב, עמ' 17-18: "ואין לנו לחשוב מחשבות כי ראוי היה הדבר הגדול הזה [הגאולה ושיבת ציון בימינו] באופנים אחרים [על ידי אנשים הנראים לנו כצדיקים יותר, עיי"ש] כאשר מצויר בדעות בני האדם, כי על זה לקה משה רבינו [...]. כדאיתא במסי' שבת דף צ"ז [...] כי באמת אין לחוות דעה את ה' [...] 'כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דרכיכם דרכי'."